

ща загальноосвітнього навчального закладу [Текст]: у 3-х т. / С. Г. Литвинова // Педагогіка вищої школи: методологія, теорія, технології. Вища освіта України : Теоретичний та науково-методичний часопис. – 2014. – Т. 2, № 3 (541). – С. 56–66.

6. Палько, О. Ю. Готовність майбутніх учителів інформатики до застосування особистісно орієнтованих технологій [Текст] / О. Ю. Палько // Вісник Житомирського педагогічного університету імені Івана Франка. – 2003. – № 12. – С. 147–149.

7. Сурхаев, М. А. Развитие системы подготовки будущих учителей информатики для работы в условиях новой информационно-коммуникационной образовательной среды [Текст]: дис. ... д-ра пед. наук / М. А. Сурхаев. – М., 2010. – 337 с.

References

1. Zhaldak, M. I. (2012). Pedagogical potential of information learning process. Quality evaluation of educational software for secondary schools: monograph. Kyiv, 132.

2. Kravtsova, A. Yu. (2004). Sovershenstvovanie sistemy podgotovki budushchih uchitelej v oblasti informacionnyh i kommunikacionnyh tekhnologij v usloviyah modernizacii obrazovaniya (na materiale zarubezhnyh issledovanij) [Improvement of the system of future teachers training in the sphere of information and communication technologies and modernization under the conditions of modernization of education (foreign researches)]. Moscow, 267.

3. Kravtsova, A. Yu. (2007). Modern Trends in Future Informatics Teacher Preparation. Available at: http://www.ito.edu.ru/sp/SP/SP-0-2007_12_11.html

4. Lytvynova, S. G. (2014). Metodichni osnovy vyznachennja efektyvnosti hmaro orijentovanogo navchal'nogo seredovyssha ZNZ [The main stages and components of cloud oriented learning environment design in an educational institution]. High education of Ukraine: theoretical and methodical journal, 17 (24), 58–67.

5. Lytvynova, S. G. (2015). Osnovni etapy i komponenty proektuvannja hmaro orijentovanogo navchal'nogo seredovyssha zagal'noosvitn'ogo navchal'nogo zakladu [Methodical bases determine the effectiveness of cloud oriented learning environment CEI]. Computer-oriented training system, 2 (3(541)), 56–66.

6. Palko, O. Yu. (2003). Gotovnist' majbutnih uchiteliv informatyky do zastosuvannja osobystisno orijentovanyh tehnologij [Readiness of future informatics teachers to the usage of person-oriented technology]. Bulletin of Zhytomyr Pedagogical University named after Ivan Franko, 12, 147–149.

7. Surhaev, M. A. (2010). Razvitie sistemy podgotovki budushchih uchitelej informatiki dlja raboty v usloviyah novej informacionno-kommunikacionnoj obrazovatel'noj sredy [Development of the system of future informatics teachers preparation for work in the new information and communication educational environment]. Moscow, 337.

*Рекомендовано до публікації д-р пед. наук Спірін О. М.
Дата надходження рукопису 22.07.2015*

Литвинова Світлана Григорівна, кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник, Відділ хмаро орієнтованих систем інформатизації освіти, Інститут інформаційних технологій і засобів навчання НАПН України, вул. Максима Берлінського, 9, м. Київ, Україна, 04060
E-mail: s_litvinova@i.ua

УДК 373.5:796 “18”

DOI: 10.15587/2313-8416.2015.48096

НОРМАТИВНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ В КІНЦІ ХІХ СТ.

©Ю. В. Че рпак

У статті подано аналіз різних інструкцій та положень кінця ХІХ ст., в яких йдеться про організаційні форми, засоби та методи фізичного виховання підростаючого покоління. Вказано на передумови їх розроблення, пов'язані з незадовільним станом здоров'я учнівського молоді, усвідомленням значення фізичного розвитку та поширенням у багатьох країнах ідей про необхідність фізичного виховання

Ключові слова: фізичне виховання, гімнастика, рухливі ігри, фізичні вправи, здоров'я молоді

The article analyzes the various instructions and regulations of the late of nineteenth century, which devoted to organizational forms, means and methods of physical education of the younger generation. Prerequisites specified in their development associated with poor health status of youth students, awareness of the importance of physical development and spread of ideas in many countries about the need for physical education

Keywords: physical education, gymnastics, outdoor games, exercise, health of youth

1. Вступ

Друга половина ХІХ ст. позначена значними зрушеннями у багатьох галузях, зокрема й у сфері освіти. У цей час посилюється інтерес до фізичного виховання, розробляються відповідні вітчизняні системи, створюються спортивні товариства, гуртки, організації, що поширюють знання про окремі види спо-

рту серед широких верств населення, особливо серед молоді, та сприяють її фізичному вихованню. Такі зміни відбулися завдяки поширенню у багатьох розвинутих країнах світу ідей про необхідність фізичного виховання, з одного боку, та через катастрофічний стан здоров'я молоді у Російській імперії, з іншого: «...погані результати виховання [...] виявляються на

блідих обличчях багатьох наших дітей і юнаків, на грандіозній захворюваності і смертності їх і нарешті на офіційно підтверджених величезних цифрах нездатності сучасної молоді до військової служби» [1].

У досліджуваній період освітня справа не була чітко регламентована: попри певні кроки з покращення стану фізичного виховання учнівської молоді аж до 1897 року перелік навчальних дисциплін та зміст навчальних планів і програм визначав сам вчитель. Міністерські плани і програми давали лише загальні вказівки стосовно предметів, усі ж інші питання покладалися на керівництво школи, начальників навчальних округів і закладів, «тому що їм повинно бути ближче відомо, наскільки постановка справи викладання в окремих учбових закладах відповідає намеченим центральним управлінням цілям» [2]. У цих програмах фізичне виховання взагалі не згадувалося, а гімнастика рекомендувалася як додатковий предмет, поряд із танцями і співами. Але фізичне виховання в цей час почало відігравати важливу роль у системі шкільної освіти.

2. Літературний огляд

Системний аналіз змісту наукової літератури та історичних джерел з питань становлення і розвитку системи фізичного виховання в Україні свідчить, що дослідження науковців зосереджувалися на різноманітних питаннях, зокрема на соціально-педагогічному та історичному аспектах фізкультурно-масової роботи зі студентською та учнівською молоддю (В. Золочевський, Я. Бондар, А. Кухтій, С. Степанюк та багато ін.) тощо, однак питання нормативного забезпечення фізичного виховання у кінці XIX ст. досі не стало об'єктом окремого дослідження.

3. Мета статті

Аналіз окремих інструкцій та положень кінця XIX ст., в яких йдеться про організаційні форми, засоби та методи фізичного виховання підростаючого покоління.

4. Матеріали і методи дослідження

У кінці XIX ст. було видано чимало інструкцій, положень та циркулярів для навчальних закладів різних типів, зокрема «Інструкція інспекторам училищ» (1871), «Керівництво з гімнастики для сільських і народних шкіл і вчительських семінарій з необхідними порадами та вказівками для викладачів» (1873), «Положення про початкові народні училища» (1874), «Інструкція для двокласних та однокласних сільських училищ» (1875), «Інструкція для викладання гімнастики в чоловічих навчальних закладах відомства Міністерства народної освіти» (1889) та інші. Аналіз зазначених нормативних документів з допомогою описового методу, методів аналізу спеціальної наукової і методичної літератури та аналізу архівних фондів дав можливість виявити їх особливості з точки зору сприяння фізичному вихованню учнівської молоді в Наддніпрянській Україні у вказаний період.

5. Результати та їх обговорення

За «Інструкцією інспекторам училищ» 1871 р. [3] церковний спів, гімнастика і деякі ремесла, або майстерності, були віднесені до додаткових предметів. Таке саме ставлення до гімнастики простежується і в «Положенні про початкові народні училища» (1874) [3] та «Інструкції для двокласних та однокласних сільських училищ» (1875) [3].

Напередодні прийняття закону про загальну військову повинність уряд почав цікавитися питаннями фізичної підготовки в школі. І, як результат, у 1873 р. надійшло розпорядження міністра народної освіти про те, що кожна гімназія повинна мати гімнастичні снаряди [4]. Крім того, було розроблено «Керівництво з гімнастики для сільських і народних шкіл і вчительських семінарій з необхідними порадами та вказівками для викладачів», у вступній частині якого вказувалося, що гімнастика запроваджується для підготовки хлопчиків до майбутньої військової служби. Для проведення занять пропонувалося залучати відставних унтер-офіцерів і солдатів. У подальшому при становленні допризовної підготовки молоді з'явилися й інші «керівництва», в яких увага концентрувалася переважно на поворотах, «побудові фронтом», руху в колонах. Як відзначалося в одній з таких настанов, «...можна порекомендувати пп. викладачам, щоб до схеми кожного уроку гімнастики входили два чи три види рухів, і не дарма присвячували більше половини уроку, завчасно зайнявши дітей простими видами вправ» [5].

Відповідно до Інструкції 1875 р., у міністерських училищах, відкритих з «метою доставити дітям сільського населення можливість купувати елементарну освіту в більш повному та закінченому вигляді, порівняно з іншими сільськими початковими училищами» [3], обов'язковими предметами були: Закон Божий, російська мова, арифметика, історія, географія і природознавство, церковний спів, креслення (тільки для двокласних); додатковими: гімнастика, ремесла, майстерності і рукоділля, садівництво, городництво і бджільництво [3]. В інструкції також було вказано, що дитина не може перебувати в нерухомих стані [6], тому й давалися методичні поради для організації уроків гімнастики: «протягом уроку ніколи не слід зупинятися довго на одному і тому ж довільному русі, ... для того, щоб оживити вправи з ходьби і бігу і зробити їх по можливості правильними, дуже бажано, щоб ці рухи виконувалися при участі музики або співу, ...що допомагає правильному диханню і діє оживляючим чином на настрій дитини і юнака» [6].

У 1876 р. загальний гімнастичний «урок» за вказівкою Міністерства народної освіти було введено для всіх навчальних закладів; проводиться він повинен був на великій перерві. Це розпорядження поширювалося не лише на гімназії, а й на двокласні міські і початкові народні училища. Однак до кошторису витрат на навчання ці новації не потрапили і навчальні заклади повинні були знаходити інші можливості, щоб платити зарплату вчителю і купувати необхідне устаткування [7].

26 квітня 1889 року була видана «Інструкція для викладання гімнастики в чоловічих навчальних

зкладах відомства Міністерства народної освіти» [6], засвідчивши ставлення до проблеми фізичного виховання дітей та молоді як загальнодержавної і такої, що потребує негайного вирішення. Викладання гімнастики у чоловічих навчальних закладах Міністерства народної освіти мало на меті: «поперше, сприяти фізичному розвитку учнів руховими вправами для групи м'язів тулуба, підсилюючи кровообіг й дихання, збільшуючи у всьому тулубі обмін речовин; гімнастика значною мірою запобігає захворюванням дітей, які виникають у молодому організмі від постійного сидіння; по-друге, гімнастика розвиває в дітях свободу та спритність рухів, додає їм впевненості в своїх можливостях для подолання перешкод й уміння долати їх з найменшою витратою сил; діючи таким чином, гімнастика сприяє моральному вихованню дітей: розвиваючи у хлопців спритність і мужність, вона сприяє благотворному впливу на основи характеру та взагалі душевних сил учнів; по-третє, вправління хлопців у найпростіших рухах і шикунанні, прийнятих у російській армії, ознайомлює дітей з військовою дисципліною та дає їм навички групування своїх рухів з рухами своїх товаришів...» [8].

Інструкція обґрунтовувала необхідність використання всіх можливих засобів фізичної культури, а в якості основних – гімнастики та рухливих ігор: «...лише систематичний курс гімнастики, проведений навіть у строгій поступовості і правильності, не містить у собі всіх необхідних умов для досягнення намічених цілей. Необхідним доповненням цього курсу слугують гімнастичні ігри...» [6]. В інструкції зазначалось, що в цих іграх дитина зможе знайти можливість для застосування тих прийомів, що вивчалися на уроках гімнастики, і зрозуміти користь гімнастичних вправ. «Інструкція...» також рекомендувала проводити заняття у позашкільний час під наглядом викладача, у процесі яких «хлопці без будь-якої сором'язливості виявляють фізичну комбінацію рухів і зусиль з пробудженням відчуття змагання, яке ще підсилюється природними рухами і діями. У цих іграх хлопці та юнаки знайдуть повне використання прийомів, які вивчаються ними на уроках гімнастики, і зрозуміють користь гімнастичних вправ. З іншої сторони, переходячи від ігор до систематичних вправ, в ці останні вноситься підйом духу, необхідний для успішного фізичного розвитку» [8]. У загальних положеннях «Інструкції...» зазначалися завдання фізичного виховання, методика навчання, був визначений перелік фізичних вправ, рекомендованих до практикування. Зокрема, усі вправи були згруповані у відділи: відділ 1 – стройові, проводяться за статутом про стройову піхотну службу; відділ 2 – вільні вправи, включаючи і підготовчі до стрибків, ходіння, фехтування та плавання; відділ 3 – вправи з руховими снарядами (палиці, м'ячі, дерев'яні кулі); відділ 4 – вправи на нерухомих снарядах (козли, паралельні брусья тощо); відділ 5 – ігри. Як необов'язкові елементи фізичного виховання рекомендувалося проводити прогулянки зі звільненням для цього від уроків не більше двох разів на рік. Прогулянки повинні були включати ігри, стрій, гімнастичні вправи, пробіжки в

поєднанні із засвоєнням матеріалу з географії, природознавства та історії.

Згідно з «Інструкцією...» 1889 р., у нижчих навчальних закладах гімнастику пропонувалося проводити після уроків по три години на тиждень, у середніх навчальних закладах, учительських інститутах та учительських семінаріях для кожного класу або відділення – не менше двох годин занять на тиждень, або півгодинні уроки, зважаючи на місцеві умови [17]. Рекомендувалися також гімнастичні прогулянки, участь у різних святкуваннях під супроводом учителів. Дівчатка від уроків гімнастики звільнялися, а для хлопців вони були обов'язковими, і звільнення від гімнастичних занять повинно було проводитися лікарем або учителем лише у випадках яких-небудь фізичних вад. Лікар навчального закладу час від часу повинен був відвідувати уроки гімнастики і спостерігати за правильністю виконання вправ з точки зору гігієни [9].

У 1889 р. була опублікована «Програма гімнастичних вправ для гімназій, реальних училищ, інститутів і вчительських семінарій». Пізніше з'явилося керівництво та рекомендації для проведення таких занять [10, 11]. Але ці програми та настанови, рекомендовані для цивільних шкіл, часто супроводжувалися тією ж військовою муштрою. Наприклад, стосовно настанов генерала О. Д. Бутовського П. Ф. Лесгафт у 1862 р. у журналі «Російська школа» зазначав: «Залишається тільки пожаліти тих бідних дітей, яким все пропоноване в цій книжці доводиться виконувати» [8]. Організоване таким чином фізичне виховання призвело до того, що викладання гімнастики зосередилося в руках військових. Такий стан справ дав змогу деяким дослідникам історії фізичного виховання в країні зробити певні висновки, згідно з якими «Інструкція...» 1889 р. – це спроба вирішити «зверху» проблему фізичного виховання [12]. Дійсно, гімнастика, що вводилася як обов'язковий предмет, мала небагато спільного з традиційними нормами фізичної культури, які склалися століттями та були невіддільні від умов праці й побуту попередніх поколінь, адже гімнастика розвивалася в тісному взаємозв'язку з військовою організацією держави. Тому не дивно, що її запровадження розпочалося раніше у військово-навчальних закладах та армії. У цьому розумінні «спроба зверху» має риси об'єктивного характеру: з одного боку, в армії були кваліфіковані кадри, з іншого, – держава, перш за все, намагалася одержати більш підготовлених призовників: «для полегшення молодих людей при виконанні військового обов'язку взагалі та вищезгаданих ополченців, а також для найкращого фізичного виховання» [13]. «Інструкція...» 1889 р. рекомендувала призначати викладачами гімнастики в народних училищах «із запасних нижніх чинів за посвідченнями, виданими військовими начальниками» [13], а в 1894 р. було видане розпорядження попечителя Київського навчального округу про передання викладання гімнастики військовій особі [14]. Більше того, призначення на посаду вчителів гімнастики, як і раніше, відбувалося лише після надання рекомендаційного листа від по-

вітового військового начальника. Виключення робилися тільки в тому разі, коли викладач із цивільних осіб проходив відповідну підготовку на курсах військової гімнастики [15].

Отже, офіційні документи декларували паралельне використання курсу гімнастики та рухливих ігор у відповідності до віку дітей. Заняття повинні були проводитись під керівництвом викладача в позаурочний час, по можливості на відкритому повітрі, а також допускалося використання ігор під час уроків гімнастики. Разом із тим, положення інструкцій подекуди виконувалися частково або не виконувалися взагалі. Так, у Балтському однокласному єврейському училищі для викладання гімнастики відводилися «п'ять вільні уроки в неділю та п'ятницю, а також усі великі перерви між уроками в 1/2 години кожна, а усього на викладання гімнастики відводиться 5 годин на тиждень» [13]. І це при тому, що в «Керівництві» В. С. Везенкова [16], складеному в якості коментаря до «Інструкції...» 1889 р., було зазначено, що «гімнастика не може бути призначена на перший і останній уроки», і що «особливо бажані уроки гімнастики після 2 і 3 уроків, бо перед тим, як учням вийти із закладу, заняття гімнастикою може позначитися на їхньому здоров'ї» [16]. Відсоток хворих дітей був надзвичайно високим, а відповідальність за такий стан покладалася і на навчальні заклади, і на сім'ю: «...пани «педагоги», а з ними і несвідомі батьки, не звертають на це будь-якої уваги, і сумні результати їх ретельних підтягувань і придушення будь-якої живості в дітях аніскільки не хвилюють їх!» [6].

У 1875 р. для обговорення проблеми підготовки учителів гімнастики і внесення до Головного управління військово-навчальних закладів практичних пропозицій з цього питання була створена спеціальна комісія. Підсумком її роботи стало відкриття з ініціативи П. Ф. Лесгафта 1 вересня 1877 р. навчально-гімнастичних курсів при 2-й Петербурзькій військовій гімназії, що функціонували до 1882 р., підготувавши чимало педагогів, які продовжили справу П. Ф. Лесгафта в інших містах і регіонах. До початку ХХ ст. його учні впроваджували розроблену ним систему гімнастики у багатьох містах Російської імперії та в Наддніпрянській Україні.

У 1891 р. були опубліковані висновки роботи ще однієї особливої комісії, що діяла при Головному управлінні військово-навчальних закладів з метою розроблення наукових положень організації позакласних занять для вихованців кадетських корпусів. Завданнями комісії було визначено: розвиток різних організацій, створених з метою виховання дітей дошкільного віку, їх об'єднання і залучення до цієї справи земств; правильна постановка фізичного виховання і фізичної освіти в шкільному віці шляхом введення в програми шкіл фізичних вправ і необхідного викладацького персоналу з відповідною підготовкою; строге регламентування використання гімнастичних вправ відповідно до віку і фізичного стану дітей [17]. За результатами роботи цієї комісії були видані настанови і програма, яка викликала істотний інтерес не лише для військових навчальних закладів, а й цивільних закладів різних типів. Програма органі-

зації позакласних фізкультурних занять рекомендувала використання вільних рухливих ігор на уроках гімнастики та містила великий перелік цих ігор, запозичених із підручників Є. Покровського, К. Шмідта, З. Герда та ін. [6]. Комісія особливо рекомендувала застосування рухливих ігор для фізичного виховання молодших школярів, не заперечуючи при цьому їх користь для підліткового та юнацького віку.

6. Висновки

Незважаючи на спроби держави активізувати процеси оздоровлення молоді, відсутність концептуальних розробок із оздоровлення широких верств населення та неоднозначність розуміння системи фізичного виховання у наукових колах позначилися й на змісті нормативних документів кінця ХІХ ст. з фізичного виховання учнівської молоді. Педагогічна громадськість ставилася до виданих інструкцій досить критично: «все це, взяте разом, перекожливо свідчить, що виховання сучасної молоді стоїть не на природному шляху, що ми збилися з нього і загубили його, а між тим наші ж власні інтереси вимагають того, щоб ми обов'язково відшукали більш природний і здоровий шлях для виховання своїх дітей» [18]. Провідні педагоги, фізіологи, гігієністи, лікарі, представники громадськості намагалися звернути увагу суспільства на проблеми фізичного виховання та, у свою чергу, робили спроби відшукати ефективні шляхи їх вирішення.

Література

1. Покровский, Е. Физическое воспитание молодежи с общественной точки зрения [Текст] / Е. Покровский // Вестник воспитания. – 1892. – № 8. – С. 1–21.
2. Центральний Державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАК) [Текст]. – Ф. ... Ф. 707 – Оп 262. об. 36.2.
3. Аннин, П. Свод главнейших законоположений и распоряжений о начальных народных училищах и учительских семинариях в 4 ч. [Текст]. – СПб.: Тип. Глазунова. – Ч. 1: Законоположения и распоряжения о начальных народных училищах, действующих в губерниях, в коих введены земские учреждения. – 1880. – Т. XII. – С. 436.
4. Балашов, В. С. Свод постановлений и распоряжений по гимназиям и прогимназиям ведомства Министерства Народного Просвещения [Текст] / В. С. Балашов. – СПб., 1888. – 518 с.
5. Шмидт, К. А. Подготовка к военной службе: Рек. особенному вниманию начальников учеб. заведений: (Упражнения, приурочен. к характеру воен. эволюций) [Текст] / К. А. Шмидт. – СПб.: Тип. Демакова, 1874. – 18 с.
6. Радецкий, И. К вопросу о физическом воспитании [Текст] / И. Радецкий // Вестник воспитания. – 1892. – № 3. – С. 129–140.
7. Центральний Державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАК) [Текст]. – Ф. ... Ф. 707 – оп.225, спр.7
8. Балашов, В. С. Министерские распоряжения: Инструкция для преподавания гимнастики в мужских учебных заведениях ведомства министерства народного просвещения [Текст] / В. С. Балашов // Журнал Министерства Народного Просвещения. – СПб.: Тип. Балашова, 1889. – № 264. – С. 10–14.
9. Зеликсон, Е. Ю. Очерки по истории физической культуры в СССР: От отмены крепост. права и развития

промышл. капитализма в России до Вел. Окт. Соц. революции (1861–1917) [Текст] / Е. Ю. Зеликсон. – М.: Л.: Физ-ра и спорт, 1940. – 176 с.

10. Ушаков, А. Гимнастика и строевое обучение [Текст]: Руководство для муж. учеб. заведений / Ведомства М-ва нар. прос. Сост. по прогр. М-ва нар. прос. А. Ушаковым, учителем гимнастики в Ростов. уч-ще. – М.: тип. И. Д. Сытина и Ко, 1890. – Т. IV. – 136 с.

11. Бутовский, А. Д. Наставления для производства гимнастических упражнений в гражданских учебных заведениях: Упражнения с подвижными снарядами [Текст] / А. Д. Бутовский. – СПб.: Воен. тип., 1891. – Т. VI. – 54 с.

12. Геворкян, Р. А. Физическое воспитание в средней школе России в период развития капитализма с 80-х годов XIX в. по 1917 г. [Текст]: автореф. дис. ... канд. пед. наук / Р. А. Геворкян. – Л., 1975. – 30 с.

13. Центральний Державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАК) [Текст]. – Ф. ... Ф. 707 – оп. 213а, спр. 35.

14. Центральний Державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАК) [Текст]. – Ф. ... Ф. 707 – оп. 219, спр. 28.

15. Центральний Державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАК) [Текст]. – Ф. ... Ф. 707 – оп. 226, спр. 34.

16. Везенков, В. С. Военная гимнастика [Текст]: Руководство, сост. применительно к прогр. и инструкции (изд. 26 апр. 1889 г.) / В. В. Везенков, для преподавания гимнастики в муж. сред. учеб. заведениях ведомства М-ва нар. прос., подпоручиком В. С. Везенковым. – М.: т-во скоропеч. А. А. Левенсон, 1890. – 26 с.

17. Физическое развитие народонаселения Империи [Текст]. – Русский спорт. – 1914. – № 29. – С. 10.

18. Покровский, Е. Физическое воспитание молодежи с общественной точки зрения [Текст] / Е. Покровский // Вестник воспитания. – 1892. – № 8. – С. 1–21.

References

1. Pokrovski, E. (1892). Fizicheskoe vospitanie molodezhi s obshchestvennoy tochki zreniia. Vestnik vospitaniia, 8, 1–21.

2. Central'nyy Derzhavnyy istorychnyy arhiv Ukrainy v m. Kyjevi (CDIAK). F. ... F. 707 – Op 262.ob. 36.2..

3. Annin, P. (1880). Svod glavnejshih zakonopolozhenij i rasporyazhenij o nachal'nyh narodnyh uchilishhah i uchitel'skih seminarijah v 4 ch. – Spb.: Tip. Glazunova. Part 1: Zakonopolozhenija i rasporyazhenija o nachal'nyh narodnyh uchilishhah, dejstvujushhijh v gubernijah, v koih vvvedeny zemskie uchrezhdenija, 436.

4. Balashov, V. S. (1888). Svod postanovlenij i rasporyazhenij po gimnazijam i progimnazijam vedomstva Ministerstva Narodnogo Prosveshhenija. Spb., 518.

5. Shmidt, K. A. (1874). Podgotovka k voennoj sluzhbe: Rek. osobennomu vnimaniyu nachal'nikov ucheb. zavedenij: (Uprazhnenija, prinorovlen. k harakteru voen. jevolucij). Spb.: Tip. Demakova, 18.

6. Radetskii, I. (1892). K voprosu o fizicheskom vospitanii. Vestnik vospitaniia, 3, 129–140.

7. Central'nyy Derzhavnyy istorychnyy arhiv Ukraini v m. Kyjevi (CDIAK). – F. ... F. 707 – op. 225, spr. 7.

8. Balashov, V. S. (1889). Ministerskie rasporyazhenija: Instrukcija dlja prepodavaniya gimnastiki v muzhskih uchebnyh zavedenijah vedomstva ministerstva narodnogo prosveshhenija. Zhurnal Ministerstva Narodnogo Prosveshhenija. Spb.: Tip. Balashova, 264, 10–14.

9. Zelikson, E. Ju. (1940). Ocherki po istorii fizicheskoy kul'tury v SSSR: Ot otmeny krepost. prava i razvitija promyshl. kapitalizma v Rossii do Vel. Okt. Soc. revoljucii (1861–1917). Moscow: L.: Fiz-ra i sport, 176.

10. Ushakov, A. (1890). Gimnastika i stroevoe obuchenie: Rukovodstvo dlja muzh. ucheb. zavedenij. Vedomstva M-va nar. pros. Sost. po progr. M-va nar. pros. A. Ushakovym, uchitelem gimnastiki v Rostov. uch-shhe. Moscow: tip. I. D. Sytina i Ko, IV, 136.

11. Butovskij, A. D. (1891). Nastavlenija dlja proizvodstva gimnasticheskijh uprazhnenij v grazhdanskih uchebnyh zavedenijah: Uprazhnenija s podvizhnymi snarjadami. Spb.: Voenn. tip., VI, 54.

12. Gevorkjan, R. A. (1975). Fizicheskoe vospitanie v srednej shkole Rossii v period razvitija kapitalizma s 80-h godov XIX v. po 1917 g. Leningrad, 30.

13. Central State Historical Archives of Ukraine, 707, 213a, 35.

14. Central'nyy Derzhavnyy istorychnyy arhiv Ukrainy v m. Kyjevi (CDIAK) – F. ... F. 707 – op. 219, spr. 28.

15. Central'nyy Derzhavnyy istorychnyy arhiv Ukrainy v m. Kyjevi (CDIAK). F. ... F. 707 – op. 226, spr. 34.

16. Vezenkov, V. C. (1890). Voennaja gimnastika: Rukovodstvo, sost. primentel'no k progr. i instrukcii (izd. 26 apr. 1889 g.). V. V. Vezenkov, dlja prepodavaniya gimnastiki v muzh. sred. ucheb. zavedenijah vedomstva M-va nar. pros., podporuchikom V. S. Vezenkovym. Moscow: t-vo skoropech. A. A. Levenson, 26.

17. Физическое развитие народонаселения Империи (1914). Russkij sport, 29, 10.

18. Pokrovskij, E. (1892). Fizicheskoe vospitanie molodjozhi s obshhestvennoj tochki zrenija. Vestnik vospitaniia, 8, 1–21.

*Рекомендовано до публікації д-р пед. наук, професор Дічек Н. П.
Дата надходження рукопису 27.07.2015*

Черпак Юрій Васильович, методист, НМЦ гуманітарної освіти та виховання, Інститут післядипломної педагогічної освіти, аспірант, кафедра теорії та історії педагогіки, Київський університет ім. Бориса Грінченка, вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2, м. Київ, Україна, 04053